

Н. С. Романюк,
здобувачка

УДК 007: 304: 655.4 "18/19"

Книгорозповсюдження в Єлисаветграді наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

У статті аналізується система книготоргівлі в Єлисаветграді наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. На основі публікацій тодішньої періодики, архівних матеріалів, свідчень сучасників та попередніх досліджень краєзнавців описується діяльність книгарень, їх асортимент, розташування в місті. До поля зору також потрапляють постаті окремих книгарів.

Ключові слова: книгарня, книготорговельна мережа, земський книжковий склад, історія видавничої справи, Єлисаветград, Кіровоград, В. Менчиц, І. Золотарьов.

Вступ. Для всебічного аналізу стану видавничої справи недостатньо знання про діяльність видавництва і друкарень. Варто враховувати і наступний етап існування книги – шлях до читача. Тому дослідження книготорговельної мережі – необхідний крок у дослідженні.

Однією з білих плям в історії видавничої справи залишається книготорговельна мережа в Єлисаветграді (сучасному Кіровограді) наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (хоча це саме стосується й інших періодів). Розвиток видавничої галузі, зокрема діяльність книгарень у цьому місті, взагалі малодосліджені. Це підтверджує *актуальність* нашого дослідження. Окремі аспекти цього питання розглядалися в публікаціях Н. Бракер, В. Боська, Л. Куценка, В. Могилюка. Джерельною базою для написання цієї наукової розвідки також стали архівні матеріали із фондів Державного архіву Кіровоградської області, тодішня преса, енциклопедичні та довідкові видання, що вийшли друком на межі ХІХ–ХХ ст.

Метою цієї статті є висвітлення стану книготорговельної мережі Єлисаветграда наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Оскільки будь-якою сферою опікуються конкретні люди, то зацентруємо свою увагу, зокрема, і на постатях книгарів (В. Менчица, І. Золотарьова).

Результати й обговорення. У статті за основу беремо визначення книгарства, яке подає І. Котлобулатова. Це «галузь торгівлі, що включала продаж книг, брошур, нот, неперіодичних видань, а також репродукцій творів мистецтва, грамофонних пластинок, шкільного приладдя, глобусів, карт та планів» [1].

Як зазначають автори «Енциклопедії українознавства», в Україні книгарство виникло в часи, коли почалося видавання книг друкарським способом. «Воно було особливо розвинене

в Острозі та при Києво-Печерській Лаврі, цих перших вогнищах нашої видавничої справи... За справжні книгарні на Центральних і Східних Землях треба вважати ті, що постали в Києві після скасування панщини 1860–1861 рр. Це були книгарні Ільїнського та Семінського» [2].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у Єлисаветграді, за офіційними даними, працювали дев'ять книгарень. Така ситуація була і станом на 1894 [3, с. 614], 1902 [4, с. 184], 1913 рр. [5, с. 92].

Одним із найбільш оригінальних книгарів Єлисаветграда (і не лише цього міста) без перебільшення можемо назвати **В. Менчица**. Зі спогадів сучасників, він був надзвичайно цікавою особистістю, мав велику і різнобічну освіту. Знав слов'янські мови, німецьку, французьку, латину, грецьку й санскрит. З останньої вже в Єлисаветграді перекладав Веди. Крім того, досліджував етнографію і навіть збирав трави [6, с. 3]. Саме він відкрив першу в місті книгарню [7, с. 65]. Зі спогадів елисаветградки Н. Бракер (публіциста, перекладача, краєзнавця і мецената) дізнаємося чимало цікавих фактів про книгарництво В. Менчица [8, с. 3]. Він продав землю, яку отримав за дружиною, і вклав гроші у кілька книгарень: у Херсоні, Миколаєві та Єлисаветграді. Н. Бракер згадує, що вже 1872 або 1873 р. вона гімназисткою купила перші свої власні «дорослі» книжки у книгарні Менчица. Книгарні в інших двох містах власник відвідував «оригінальним способом»: «їздив на власних конячках, без фурмана; дорогою спинався у степу, біля якої-небудь кринички, напасав і напував там коні, варив собі в казанку на таганчику куліш, як це й чумаки колись робили» [8, с. 3]. Зрештою, купець із нього вийшов поганий, продовжує Н. Бракер: «У своїй книгарні він був більш про-

мовцем, ніж крамарем; до покупців звертався, як до старих знайомих, і любив заводити з ними навчальні бесіди, особливо з селянами. Рекомендуючи книжки, він однаково звертав увагу як на світські, так і на духовні, кажучи: «Світські книжки дадуть знання, але без духовних не дістанеш морального виховання». Приятелі та знайомі частенько заходили до нього без діла – просто побалакати та дізнатися про книжкові новинки. Було, коли не прийдеш до книгарні, хтось із місцевої інтелігенції сидить біля прилавка, а Менчиц стоїть за прилавком та промовляє. На бариші він не гнав і любив дарувати книжки (часом і дуже цінні) своїм приятелям» [8, с. 3]. При книгарні в нього була й бібліотека, книгами якої користувалися переважно учні. При цьому він не записував, хто що бере, і пояснював це так: «Хто не хоче повернути якоїсь книжки, то записана чи не записана вона – однаково не поверне».

Власник елісавтеградської книгарні В. Менчиц брав участь у підготовці альманаху «Степ. Херсонський белетристичний збірник» (1886), що був надрукований у Петербурзі. Але значна частина роботи над ним була проведена саме в Єлисаветграді. До речі, видання було переважно українськомовним, хоча вийшло у часи цензурних заборон. Ось що пише О. Михалевич про внесок В. Менчица: «Він був у нашому гуртку під час праці по складанню альманаху, що видали ми потім під заголовком «Степ». Брав він не жваву участь у цій роботі, а все ж таки це була видатна серед гуртка особа. До його висловів про склад альманаху ми прислухалися досить пильно, його оцінки, що він робив з приводу окремих статей альманаху, ми цінували високо. Бо бачили, що старий книгар добре розуміє справу, його вказівки мають велике значення як з боку літературного, так і з боку практичного: чи буде, мовляв, книжка мати поспіх на книжковому ринку» [8, с. 3]. Крім того, В. Менчица можна назвати неформальним редактором-рецензентом І. Карпенка-Карого: зі слів Н. Бракер, останній не віддавав до друку власних творів, поки їх не прослухає та не висловиться про них «приятельський тріумвірат» з Менчица, лікаря Михалевича та учителя гімназії Крижанівського [8, с. 3].

Книгарня В. Менчица просто оповита легендами. Розповідають, що книгар якось однієї учительці, яка зайшла до книжкової крамниці й була стривожена, дав зілля, завдяки чому та вийшла заміж (адже він знався не лише на книгах, а й на травах) [8, с. 3]. Інша історія набагато трагічніша. Саме в книгарні його доньку серед білого дня зарізав наречений, після чого скоїв самогубство. «Незабаром після цього Менчиц ліквідував своє діло, перебрався до

Києва», – пише у спогадах П. Саксаганський [9]. У цих самих спогадах він (Саксаганський) емоційно по-іншому, ніж Н. Бракер, описує і книжкову крамницю, і самого книгаря: «Менчиц держав книгарню, нею заправляла дочка, молоденька красуня, і книгарня сяк-так животіла. Сам Менчиц був переконаний, що знається на зіллях, і, починаючи з ранньої весни і до пізньої осені, збирав зілля, настоював на спирту і лікував тих, хто певен був, що він лікар. Менчиц – людина з вищою духовною освітою, розумна, але чудакувата: він нічого не робив; у ньому, здається, тлів дух мандрованого дяка. Мовчазний цілими днями, він раптом починав говорити. Бесіда його була надзвичайно образна» [9].

Певно, найвідоміша книжкова крамниця знаходилася на Міському бульварі (нинішня площа імені Кірова), на розі Великої Перспективної й Двірцевої вулиць. Її можна побачити на багатьох тогочасних листівках. Тут знаходився **книжковий магазин І. Золотарьова** (про особливості та місце розташування деяких книгарень, зокрема й цієї, довідемося з рекламних оголошень у тодішній пресі). Як дізнаємося з «Голоса Юга» [10, с. 1], він пропонував «подарунки для дітей різного віку: нові книги, витончено ілюстровані, у розкішних палітурках за досить доступними цінами. Величезний вибір новин з усіх галузей науки. Календарі відривні і настільні найкращих видавців. Відкриті художні листи й альбоми до них». Крім того, магазин приймав передплату на всі газети і журнали за редакційними цінами, а також у кредит на такі журнали: «Нива», «Вестник и Библиотека Самообразования», «Природа и Люди», «Родина», «Север» та ін. За передплатою в кредит вказані видання можна було отримати за умови виплачування «по 25 коп. на тиждень до виплати всієї вартості видання при завдатку в один і два рублі».

І. Золотарьов видавав книги. Із його прізвиськом у вихідних відомостях вийшли навчальні видання. Це «Краткий учебник латинского языка (применительно к медицине)» (1899) консультанта лікарні при Єлисаветградському комітеті Російського товариства Червоного хреста Н. Ширмана, адресований сестрам милосердя, а також фельдшерам, акушеркам та ін. А також «Записки по методике арифметики с приложением задачника для учителей» (1909–1911) В. Куперштейн (співавтор другої частини – Є. Шаліт). Перша частина надрукована в А. Болтянського, друга – в І. Лінцера. Видавав книготорговець і каталоги свого магазину. Один із них – «Каталог книг библиотеки Южно-русского книжного магазина братьев Золотаревых в Елизаветграде» 1887 р. Тобто

певний час партнером І. Золотарьова був його брат. У каталогах за 1893 і 1900 рр. останній уже не згадується.

Книжкова крамниця зі складом паперу і канцелярського приладдя **Р. Злотопольського** була заснована 1883 р. Знаходилася на вулиці Двірцевій, під «Гранд-Готелем», навпроти Об'єднаного банку. Пропонувала «великий вибір письмового, поштового, книжкового та іншого паперу, конторських книг і копіювальних пресів; приладдя для письма, креслення і малювання». А також «книги з літератури і всіх галузей знань, науки й мистецтва; навчальні книги для всіх середніх навчальних закладів і народних училищ, наочні посібники». У книгарні продавали оптом і вроздріб, обіцяючи найпомірніші ціни, а також приймали передплату на всі газети й журнали за цінами редакцій.

Ще одна книжкова та паперова крамниця, вже **Л. Злотопольського**, розташувалася на Двірцевій, у будинку Гунькіної, поряд із магазином товариства споживачів.

На цій самій Двірцевій вулиці, в будинку Марущака, знаходилося агентство книговидавничих фірм **М. Гедрича**. Там приймали передплату на всі видання з історії літератури, критики, педагогіки, філософії, історії, природничих та інших наук. Можна було придбати видання таких товариств: «Брокгауз-Ефрона», «Самообразование», «Наука и литература», «Общественная польза», «А. Ф. Девриен», «А. Ф. Маркс», «Культура», товариства І. Сигіна, а також «Гросмон-Кнебель», «Практическая медицина», «Юридическое изд. Л. М. Ротенберга».

Ще про кількох власників книжкових магазинів дізнаємося зі спогадів Д. Амінадо: «23-го или 25-го августа, смотря по календарю, начиналась учебная страда. За несколько дней до великой даты в книжных магазинах **Золотарёва, Фонарёва** и **Красногубкина** нельзя было протолкнуться. А какой таинственный смысл был в словах и сочетаниях, в именах авторов, в названиях книг и учебников!» [11]. В. Босько, крім уже названих книгарів, згадує і **К. Лінцер** [11].

На розі Двірцевої й Іванівської вулиць, у домі Бардаха, діяв книжковий магазин **М. Береславського**. Він скуповував і продавав різноманітні вживані й нові книги. Про це знаходимо оголошення в «Голосі Юга» за 1910 р. [12, с. 1].

А на сторінках «Єлисаветградского дня» за 1918 р. читаємо, що в тому самому (як ми припускаємо) будинку Бардаха на Іванівській уже розміщувалася книгарня «**Образование**», що скуповувала книги з усіх галузей знання і «платила найвищі ціни» [13, с. 1].

У рекламі книжкового магазину **І. Межицького** у названій газеті «Єлисаветградский день» також обіцяли, що купують і сплачують

дорожче, ніж інші, за різноманітні книги. Ця книгарня розташовувалася на базарі, на вулиці Пашутінській, навпроти товариства споживачів [14, с. 1].

Були ятки з друкованою продукцією і **біля вокзалу** [15, с. 59].

Варто зазначити, що в 1906 р. в міську управу надійшли одразу два клопотання про побудову кіосків для продажу газет і книг на розі Великої Перспективної і Московської вулиць. Перше – від **К. Лінцер**, друге – від **Береславського** і **Камінського**. До кожного з них додавалися плани споруд. Обговорення цих прохань під час чергового засідання Єлисаветградської міської думи викликало жваві дебати. Спочатку з'ясувалося, що передбачено один із кіосків побудувати на Великій Перспективній, на перетині з Московською, а інший – на розі Перспективної та Нижньої Донської. Зрештою, «оскільки вулиці міста і без того надто вузькі, і що ущільнити їх ще більше будовами кіосків не бажано, постановили більшістю шістнадцяти голосів проти чотирьох у клопотанні звернених відмовити» [16].

У контексті книгорозповсюдження згадаємо і про **земський книжковий склад**. Зі звіту про його діяльність за 1908 р. дізнаємося: «Протягом 1908 року продано товару на 53684 р. 76 коп., з цієї суми на частину підручників доводиться 21084 р. 12 коп., на книги для домашнього читання – 4148 р. 12 к., на навчальні посібники і письмове приладдя – 28452 р. 52 коп. Прибуток від продажу товару становить 5000 р.» [17, с. 3]. Ураховуючи це, можемо дійти висновку, що переважно купували книги і приладдя для навчання, а література для домашнього читання в загальному обсязі становила менш ніж 8 %. У грошовому звіті повітової управи за 1909 р. товари зі складу поділено на категорії: підручники, книги для читання та навчальне і канцелярське приладдя. Службовцями складу були завідувач, його помічник, продавчині, рахівник, касир і служник. Завідувачем складу призначено **П. Напольського**.

Висновки. Хоч книгарень в Єлисаветграді було й немало, як для повітового міста того часу, не можемо сказати, що всі вони завжди мали успіх серед покупців. На підтвердження цієї думки можемо подати відгук **Г. Зленка** на монографію **Гоняєва** «Гражданский процесс в мировом суде», що вийшла друком в Єлисаветграді у 1881 р. (надрукована в газеті «Одесский вестник» за 7.11.1887, цитуємо за **В. Боськом**): «...Специальные юридические журналы обратили внимание на книгу, похвалили ее и... вскоре забыли. Полежала она несколько лет в одном из книжных магазинов Елисаветграда и, не дождавшись покупателей, пошла “на пуды”» [18]. Аби книга **Гоняєва** побачила світ у Москві чи

Петербурзі, то доля автора могла скластися по-іншому, вважає В. Босько. Такими були об'єктивні обставини провінційного друку і книгорозповсюдження.

Попри всі проблеми, все-таки в Єлисаветграді аналізованого періоду була налагоджена широка і порівняно стійка мережа книгорозповсюдження. Зрештою, як писали автори санкт-петербурзької «Великої енциклопедії» 1902 р., Єлисаветград – це «одне з найкращих і добре облаштованих російських міст, що не поступається багатьом губернським» [19].

1. Початки книгарської справи у Львові [Електронний ресурс] // Центр міської історії Центрально-Східної Європи. – URL: http://www.lvivcenter.org/uk/umnd/posts/post/?ci_themeid=42.

2. Сірий Ю. Книгарство і кольпортаж [Електронний ресурс] / Ю. Сірий, З. Кузеля // Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ-І). – Мюнхен ; Нью-Йорк, 1949. – Т. 3. – С. 1004–1005. – URL: http://izbornyk.org.ua/encycl/eui_093.htm.

3. *Єлисаветградъ* // Енциклопедический словарь. Томъ XI. Еврейновы – Жилонъ / изд. : Ф. А. Брокгаузъ (Лейпцигъ), И. А. Ефронъ (С.-Петербургъ) ; начатый проф. И. Е Андреевскимъ, прод. под ред. К. К. Арсеньева и заслуж. проф. Е. Е. Петрушевскаго. – С.-Петербургъ : Типо-Литографія И. А. Ефрона, 1894. – № 6. – С. 614.

4. *Большая энциклопедія. Словарь общедоступныхъ свѣдѣній по всѣмъ отраслямъ знанія / подъ редакціей С. Н. Южакова ; Библиографическій Институтъ (Мейеръ) въ Лейпцигъ и Вѣнѣ и Книгоиздательское Товарищество «Просвѣщеніе» въ С.-Петербургѣ. – С.-Петербургъ : Книгоиздательское Т-во «Просвѣщеніе». – [1902]. – Девятый томъ. Духовенство – Идское поле. – 796 с.*

5. *Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область / Інститут історії академії наук УРСР. – К. : Головна редколегія української радянської енциклопедії, 1972. – 816 с.*

6. *Бракер Н. Володимир Амвросієвич Менциц (1837–1916 рр.) / Наталія Бракер // Єлисавет. – 1992. – 30 верес. – Вип. 10. – С. 3.*

7. *Літературний словник Кіровоградщини / авт.-упоряд. Л. Куценко. – Кіровоград, 1995. – 128 с.*

8. *Бракер Н. Володимир Амвросієвич Менциц (1837–1916 рр.) / Наталія Бракер // Єлисавет. – 1992. – 30 верес. – Вип. 10. – С. 3.*

9. *Саксаганський П. К. Театр і життя. Мемуари [Електронний ресурс] / Панас Карпович Саксаганський (Тобілевич) // Обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д. І. Чижевського. – URL: <http://library.kr.ua/elib/saksaganski/index.html>.*

10. *Голосъ Юга. – 1905. – 1 (14) янв. – № 1. – 4 с.*

11. *Босько В. Книги і люди: від Григорія Сарражиновича до Олександра Ільїна / Володимир Босько // Народне слово. – URL: http://www.n-slovo.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=622:rybub&catid=9:newspaper.*

12. *Голосъ Юга. – 1910. – 2 юня. – № 126. – 4 с.*

13. *Єлисаветградскій день. – 1918. – 14 (27) іюля. – № 3. – 2 с.*

14. *Єлисаветградскій день. – 1918. – 21 іюля (3 авг.). – № 9. – 2 с.*

15. *Могилюк В. О. Транспортне сполучення Єлисаветграда / Володимир Могилюк, Юрій Тютюшкін // Хобі. – 2008. – Груд. – № 10 (31). – С. 58–63.*

16. *Прохання про дозвіл міщанам Меєру Береславському, Рувину Камінському і Кларі Цицилії Лінцер побудувати на розі В. Перспективної і Московської вулиць кіоск для продажу газет і книг, 1906–1907 // ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 2. – Спр. 148. – Арк. 13.*

17. *Денежный Отчетъ Єлисаветградской Уѣздной Земской Управы за 1909 годъ / И. Е. Марьяновичъ. – Єлисаветградъ : Типографія Єлисаветградскаго Уѣзднаго Земства, 1910. – LXVII + 618 + VIII + 269 с.*

18. *Босько В. М. Шахи та шашки в Єлисаветграді: Михайло Гоняєв і Олексій Суєтін [Електронний ресурс] / Володимир Босько // Електронний читальний зал Кіровоградської ОУНБ ім. Д. І. Чижевського. – URL: <http://library.kr.ua/elib/bosko/advokaty/gonyuaev.html>.*

19. *Большая энциклопедія. Словарь общедоступныхъ свѣдѣній по всѣмъ отраслямъ знанія / подъ редакціей С. Н. Южакова ; Библиографическій Институтъ (Мейеръ) въ Лейпцигъ и Вѣнѣ и Книгоиздательское Товарищество «Просвѣщеніе» въ С.-Петербургѣ. – С.-Петербургъ : Книгоиздательское Т-во «Просвѣщеніе». – [1902]. – Девятый томъ. Духовенство – Идское поле. – 796 с.*

Подано до редакції 17. 02. 2014 р.

Romaniuk Nataliya. Bookselling in Yelysavethrad in the late XIX – early XX centuries.

The system of bookselling in Yelysavethrad in the late XIX – early XX centuries is analyzed in this article. The bookshops, their assortment and the disposition in the town are described on the base of the publications in the periodicals of that time, archival materials, testimonies of contemporaries and the previous studies of regional researchers. The persons of certain booksellers fall also into the field of view.

Keywords: bookshop, book distribution network, county book storehouse, history of publishing business, Yelysavethrad, Kirovohrad, V. Menchyc, I. Zolotariov.

Романюк Н. С. Книгораспространение в Єлисаветградѣ в концѣ XIX – в началѣ XX вв.

В статьѣ анализируется система книготорговли в Єлисаветградѣ в концѣ XIX – в началѣ XX вв. На основаниі публикацій периодики того времени, архивныхъ материалов, свидетельствъ современниковъ и предыдущихъ исследованийъ краеведовъ описывается деятельность книжныхъ магазиновъ, ихъ ассортиментъ, месторасположеніе в городѣ. В поле зренія также попадаютъ отдельные личности книготорговцевъ.

Ключевые слова: книжный магазин, книготорговля, земский книжный склад, история издательского дела, Єлисаветград, Кіровоград, В. Менчич, И. Золотарѣв.